

ЗАПОБІГАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РОЗБІЙНИЦЬКИХ ЗАГОНІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У XVIII СТОЛІТТІ

Беніцький А. С.

В роботі проаналізовано діяльність розбійницьких загонів, які у XVIII ст. на теренах України скоювали напади на чумаків, купців та торгівців, а також здійснювали наїзди на зимівники, хутори та містечка козацького населення тощо. Розглянуто матеріали слідчих комісій, які в Бахмуті та Торі вели справи щодо учасників злочинних збройних загонів на Півдні України та у Слобідській Україні. Визначено особливості організаційної структури та склад учасників «зłodійських» загонів та їхню спеціалізацію. Встановлено, що в розбійних згряях панував військовий порядок, оскільки в середовищі були козаки, які залишали козацьку службу, ставши «поза законом»; а також втікачі із поселених гусарських полків Нової Сербії та Слов'яносербії, драгунських та піхотних полків Українського ландміліцейського корпусу, московських (російських) армійських гарнізонів, що дислокувались в українських містечках.

Надана характеристика розбійницьких станів, які облаштовувались в паланках Запорозької Січі, Слобідської України, Слов'яносербії та інших українських земель, де можливо було переховуватись від переслідування, приховувати здобич та здійснювати нагляд за пересуванням на торгових шляхах. Звернуто увагу на те, що згадка про існування «зłodійських» пристанищ зберіглася у топоніміці південно-східних регіонів України, зокрема, у назвах курганів, буєраків, балок, ярів та ін.

Надано правову оцінку діяльності харцизів, лугарів та інших «степових» розбійників, які організовувались у збройні формування. А також визначено правові джерела, які використовували суди при засудженні їх учасників. Вивчено заходи, які застосовувались для перешкодження та запобігання нападам з боку розбійницьких загонів.

Ключові слова: «зłodійські» загоны, ватагі, пристанища, наїзди, запобігання, південь України, Слобожанщина, Слов'яносербія, військовий суд, слідчі комісії.

Benitskiy A. S. Prevention of the activities of robbery detachments on the territory of Ukraine in the 18th century

The work analyzes the activities of robber bands, which in the 18th century on the territory of Ukraine, carried

out attacks on chumaks, merchants and traders, as well as raids on winter quarters, farms and towns of the Cossack population, etc. The materials of the investigative commissions, which conducted cases in Bahmut and Tor regarding members of criminal armed groups in Southern Ukraine and Slobid Ukraine, were considered. The peculiarities of the organizational structure and the composition of the participants of the "thief" detachments and their specialization are determined. It was established that military order prevailed in the bandit groups, as there were Cossacks who left the Cossack service, becoming "outlaws"; as well as fugitives from the settled hussar regiments of Novoserbia and Slavic Serbia, dragoon and infantry regiments of the Ukrainian Land Militia Corps, Moscow (Russian) army garrisons stationed in Ukrainian towns.

A description of the bandit camp that were equipped in the palanquins of Zaporozhian Sich, Slobid Ukraine, Slavic Serbia and other Ukrainian lands, where it was possible to hide from persecution, hide loot and supervise movement on trade routes, is given. Attention is drawn to the fact that the mention of the existence of "thieves" havens has been preserved in the toponymy of the southeastern regions of Ukraine, in particular, in the names of mounds, bueraks, baloks, ravines, etc.

A legal evaluation of the activities of Kharzis, Lugars and other "steppe" bandits organized into armed formations is given. The legal sources used by the courts when convicting their participants are also determined. The measures used to hinder and prevent attacks by robber bands were studied.

Key words: "thief" detachments, gangs, havens, raids, prevention, southern Ukraine, Slobozhanshchyna, Slavic Serbia, military court, investigative commissions.

Встановлено, що протягом XVIII ст. на теренах Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі для місцевого населення небезпека була не лише від ногайців, кримських татар та інших кочовиків, але й від озброєних «зłodійських» загонів, які в народі називали степовими розбійниками або харцизами чи лугарями. Склад розбійницьких ватаг був різноманітний. Це були козаки, які залишали козацьку службу й стали

«поза законом», оскільки знехтували звичаєм, що панував у козацькому товаристві, щодо заборони грабування своїх товаришів. Учасниками «зłodійських» загонів ставали втікачі із поселених гусарських полків, Української ландміліції, військових гарнізонів та ін.

Розбійницькі пристані організовувались в місцях, де можна було сховатись від погоні, а також поблизу торгових шляхів. Згадка про місця, де існували стани розбійників, залишилась у місцевій топоніміці: у назвах курганів, буєраків, балок, ярів та ін. Завдяки матеріалам слідчих комісій, які засідали в Бахмуті та Торі, встановлено, що об'єктами нападу «зłodійських» загонів ставали чумаки, купці, козацькі зимовники, хутори та містечка. Напади з боку харцизів та лугарів на ногайські улуси чи поселення кримських татар у мирний час, коли існувала заборона на це від запорозької старшини, необхідно розглядати як порушення звичаєвого права, яке існувало у січовому товаристві у XVIII ст.

Визначено, що Генеральний військовий суд використовував Литовський Статут, а Кіш Запорозької Січі - звичаєве право до учасників розбійницьких загонів. Звернено увагу на те, що Кіш Запорозької Січі з метою упередження розбійницьких наїздів на каравани чумаків та купців, які пересувались причорноморським та приазовським степом, запровадив систему їх охорони. Такі каравани супроводжували запорожці, або ватажкам караванів надавались охоронні символи.

Актуальність теми. У XVIII ст. для населення Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі безпека існувала не лише від кочових орд, але й від розбійницьких ватаг, наявність яких була звичайним явищем у степовому прикордонні. В документах учасників таких загонів часто йменували «зłodійські» або «розбійницькі» козаки, аби відрізнити їх від тих, хто підпорядковувався військовій козацькій адміністрації й не порушував звичаїв Запорозької Січі, законів Гетьманщини та Слобідській України.

Войовничим ватагам, які промишляли розбоєм, було все одно, на кого скоювати наїзди та чіє майно «дуванити»: у купців, торговців, чумаків, заможних козаків або ченців. Таких розбишак в народі йменували лугарями, харцизами та ін. В історичних джерелах їх нерідко називали степовими розбійниками, оскільки їхні стани були безкрайніх степах та ярах Дикого поля.

Усталеною є думка, що розбійницькі загони харцизів та лугарів, які у XVIII ст. діяли у Дикому Степу на теренах України, формувались із козаків.

Так, у листі від 26 липня 1743 р. отаман Даниїл Єфремов харцизами називав «зłodійських» козаків - вихідців із Запорозької Січі: «... которые для воровства из Сечи прихаживали и назывались оные, по здешнему обыкновению, харцизами, тоест действительными ворами» [1, с. 1356].

Проте серед степових розбійників були і солдати-втікачі з московських гарнізонів, які дислокувались в українських містечках; втікачі із поселених гусарських полків Нової Сербії чи Слов'яносербії; втікачі із драгунських та піхотних полків Ландміцейського корпусу, що несли службу на Українській оборонній лінії та ін. У другій половині XVIII ст. для військових-втікачів із московських (російських) польових та поселених частин було складно записатись на козацьку службу до Гетьманщини, Слобідської України або Запорозької Січі. Тому колишні солдати, драгуни та гусари охоче поповнювали або утворювали «зłodійські» загони та промишляли розбоєм.

Саме тому у деяких розбійних загонах спостерігався суворий армійський порядок. Усе це свідчило, що в їхньому складі була суттєва частка колишніх військових. Вони мали фактично військову організацію та ієрархію й не підкорювалися ніякій законній владі, окрім своїх отаманів. Серед свого середовища вони обирали харизматичних ватажків, що мали неабиякі лідерські якості, щоб об'єднати навколо себе ватаги розбишак. Часто такими ватажками ставали ті, хто мав досвід у військовій справі, а саме: козаки, втікачі-солдати та ін. Козаки, які брали участь у розбійницьких загонах, ставали «поза законом» у козацькому середовищі, оскільки грабували своїх братчиків. Чисельність розбійницьких загонів коливалася від десятка до кількох сотень людей. Середовище розбійників поповнювали ті, хто був незадоволений своїм станом, зокрема, розкольники (старобрядці, а також члени різноманітних сект), збігли селяни, рекрути та ін.

Діяльність степових розбійників у різних верств населення викликала різне ставлення. Так, наприклад, серед гайдамаків була велика частина козацького населення, яке бажало відновити козацьчину на теренах Правобережної частини України, що була під владою Речі Посполитої, й боролось з утисками з боку місцевої влади. Але й були серед них ті, хто бажав лише отримати здобич. В урядових документах тих часів під гайдамаками могли розглядатись усі, хто скоював напади на урядовців, поміщиків, купців або заможних посполитів. Предметом дослідження цієї статті не є гайдамацький рух на теренах

України. Увага зосереджена лише на юридичній характеристиці діяльності на півдні України та Слобідської України загонів степових розбійників, що скоювали напади на чумаків, купців, торговців, а також населення козацьких містечок, незалежно від їхнього соціального походження, нації чи віросповідання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність розбійницьких загонів на теренах України у XVIII ст. ставала предметом уваги в роботах Д. І. Багалія, В. А. Брехуненка, О. І. Гуржія, В. В. Грибовського, М. С. Грушевського, Д. І. Любченка, О. В. Макаренка, П. Ю. Мірчука, В. І. Подова, В. А. Смолія та ін.

Водночас в літературі немає одностайних поглядів щодо правової оцінки діяльності загонів харцизів та лугарів, об'єктами нападу яких у XVIII ст. було не лише козацьке населення України, але й також ногайці чи кримські татари - піддані Османської імперії. Поза увагою залишався аналіз структури розбійницьких загонів, особливості організації та утримання розбійницьких станів та ін.

Мета статті. Проаналізувати розвиток формування у XVIII ст. на теренах України розбійницьких збройних загонів, які здійснювали наїзди на чумаків, купців, а також зимовники, хутори та містечка козаків. Встановити коло учасників таких формувань та риси їхніх лідерів - ватажків. На матеріалах Бахмутської та Торської слідчих комісій, які розглядали справи щодо діяльності злочинних ватаг на тренах України, визначити особливості організації їх структури та їх спеціалізацію. Охарактеризувати місця у Слобідській Україні, які були привабливими для організації та утримання «пристаней» розбійницьких загонів. Встановити правові джерела, що використовували суди відносно учасників злочинних зграй. Зазначити заходи, які застосовувались щодо запобігання нападам з боку розбійних загонів на каравани чумаків, купців та торговців, що пересувались степами Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Виклад основного матеріалу. Дикий степ був привабливим для розбійницьких набігів, особливо там, де проходили торговельні шляхи. Так, на півдні України із запорозьких паланок через степи Північного Причорномор'я та Приазов'я можна було потрапити до Азову, Криму, Молдавії та ін. Слобідську Україну перетинали Муравський, Ізюмський, Кальміуський і Бакаївський шляхи в бік Криму й азовського узбережжя, а через Бахмутський шлях можна було дістатися земель війська Донського.

Розбійні «пристані» зазвичай облаштовували подалі від козацьких паланкових, полкових чи

сотенних містечок. Звідти козацька старшина могла швидко організувати погоню за розбійницькими ватагами лугарів чи харцизів. Здебільше розбійницькі пристані існували на прикордонні в степах, буераках, лісах та ін. Там можна було сховатись від погоні, зберігати та «роздуванити» здобич. Вони облаштовували в місцях свого пересування бази, які слугували для поповнення провіанту, зброї та ін.

У степовому просторі розбійні ватаги мали добре облаштовані місця для спостереження за торговими шляхами. Так, наприклад, Д. І. Багалій робить припущення, що печери мілових гір на правому березі річки Сіверський Донець біля «Голої могили» могли використовувати харцизи: «Весьма вероятно, что в них действительно прятались запорожские харцызы» [2, с. 156-157].

Там, де були розбійницькі «пристані», в місцевій топоніміці збереглися назви. Так, наприклад, на території Луганської та Донецької областей існують географічні назви, пов'язані із харцизами. В районі річок Луганчик, Велика Кам'янка існує балка з назвою «Харцизька», від назви якої було утворено село Харцизька Баранівка (с. П'ятигорівка Лутугинського району Луганської області) [3; ряд XXVI, л. 18]. На правому березі річки Кундруча біля сл. Кринична (с. Криничне Довжанського району Луганської області) знаходилась криниця «Харцизька» [3; ряд XXVI, л. 17 та 18]. Назва міста Харцизьк Донецької області пов'язана із назвою річки балка Харцизька (правий приток річки Кринка).

В. В. Грибовський у своїх роботах проводить розмежування форм діяльності козацьких загонів, які здійснювали напади, виокремлюючи степове «здобичництво» та «бандитизм». Автор вважає, що степове «здобичництво» у козаків ґрунтувалося на міжособовій реципрокності, і пов'язує його із принципом таліону, коли козаки здійснювали напади на тюркських кочовиків за те, що вони нападали на них, й навпаки. У випадку, коли престижотворча функція «здобичництва» розмивалася, воно, за твердженням В. В. Грибовського, вироджувалося в бандитизм, що мав заволодіння матеріальними цінностями за самоціль [4, с. 63-64].

Однак з такими висновками важко погодитись, тому що «бандитизм» як назву явища суто кримінального навряд чи коректно застосовувати при характеристиці взаємовідносин між козаками та кочовиками. Озброєні напади козаків на ногайські кочові аули й навпаки - ногайців на козаків - є звичайним явищем, яке існувало у Степу.

Кожна з цих степових громад не гребувала отриманням майна за рахунок один одного. Оскільки його добровільно ніхто не мав бажання віддавати, то такі напади, як правило, супроводжувались насильством та вбивством. Крім того, не тільки кочовики ходили за «ясиром», але й козаки не гидували полоненими, яких продавали або забивали до своїх громад.

У другій половині XVIII ст. російська влада фактично узаконювала продаж полонених, які були на правах рабів. Протягом усього XVIII століття московський (російський) царський двір приймав в якості подарунків людей, які були військовими бранцями. Так, наприклад, у 1769 р. члени царської родини та російські урядовці в якості «подарунків» отримали полонених татар: «Його високостві (Павлу Петровичу): Хаджибейський мешканець, хлопчик Джефер, татарин Єдісанський, Аула Каїбаш, Гасан син Тармаза... князеві О. О. Взяємському та графу Роману Ларіоновичу Воронцову, теж послані в подарунок полонені Татари» [5, с. 299]. Особливо страждали кримські татари, ногайці, які після захоплення їхніх земель опинились в Російській імперії, намагались чинити опір владі. Так, у 1783 р. після того, як російський уряд наказав ногайцям переселитися у поволзькі та приуральські степи, це викликало супротив серед них. Біля Єйської фортеці російські війська знищили більше трьох тисяч ногайців, які намагались не скоритися царській волі. У цій різанині разом з чоловіками було вбито багато жінок, дітей та стариків. Велика кількість ногайських родин стали військовими бранцями, яких «переможці» розділили між собою.

Апелювання В. В. Грибовським до звичаю права кровної помсти, яке існувало серед кавказьких племен, й порівнювання його із правом на степове «здобичництво» (наїзництво) серед козаків та кочовиків не є коректним. Для козаків, так само як і для кримських татар чи ногайців, було неважливо, хто саме стає потерпілою стороною. Ніхто не з'ясував, чи існують якісь особисті стосунки та чи спричинив хтось з потерпілих колись їм або їхній родині шкоду. Безумовно, серед козацького населення були ті, хто втрачав свої родини та оселі через напади кочовиків і бажав помститися усім, хто мав відношення до кримських татар чи ногайців. Були й такі, що йшли «козакувати» заради слави. Однак навряд чи це ставало основним мотивом для більшої частини, що всупереч заборонам козацької старшини здійснювали наїзди у Степу.

У середині XVIII ст. під час дій мирних угод між Російською та Османською імперіями було

зафіксовано багато випадків наїздів козаків та ногайців, наслідком яких було взаємне насильство та вбивство [6, с. 496-504; 7, с. 509; 8, с. 510-520]. Все це відбувалось незважаючи на те, що кошовий отаман Запорозької Січі забороняв козакам нападати на ногайські улуси, а Кримський хан - ногайцям чинити шкоду запорожцям.

У документах середини XVIII ст. зверталась увага на діяльність харцизьких загонів на Півдні України. Так, у 1732 р. при будівництві Української оборонної лінії вказувалось, що фортеці на лінії будуть захищати українське населення не тільки від набігів кочовиків, але й від ватаг харцизів: «... а противу Татар в добрую оборону сделана, и оною столько закрыто, что Татары и Харцызы при обороне пройтить не могут» [9, с. 661].

Незважаючи на заходи, які намагались чинити проти діяльності розбійницьких загонів, останні проникали навіть вглиб Слобідської України, де чинили напади на козацькі містечка. Про існування розбійницьких «пристанцищ» на сході Слобожанщини згадувало місцеве населення у XIX ст., яке передавалось в легендах та переказах. Так, у лісостепу в районі слобод Кам'янка та Марківка (в теперішній час с. Кам'янка та смт. Марківка Старобільського району Луганської обл.) існувала розбійницька згряя на чолі з отаманом Крупка. Згадка про нього залишилась в географічній назві «Крупкіни могили» [10, с. 95].

Мешканці сл. Білокуракіне згадували про існування на «Валуйському шляху» на річках Біла, Козинка та Красна розбійницьких загонів, якими керували отамани - ватажки «Василько», «Гетьманець», «Буза», «Пугач», «Воцур», «Мотяш», «Засерин» та ін. З іменами розбійницьких отаманів були пов'язані географічні назви, зокрема: «Василькові ліса», «Воцурина стінка», «Гетьманцов ліс», «Мотяшов ліс», «Бузова могила» та ін. [10, с. 422-434, 989-990].

Слід зазначити, що місцевість на річках Жеребець, Красна, Дуванка в середині XVIII ст. була небезпечною. Так, в Наказі від дворянства Валуйського повіту, який був поданий депутатом Іваном Поповим до Законодавчої комісії зверталась увага на те, що на шляху від Ізюму до Валуйок здійснюють напади розбійні загопи [11, с. 572-573, 580-581]. Ця дорога проходила впродовж річки Оскол, тому розбійні загопи могли приховуватись в балках, буєраках та на берегах річок Жеребець, Красна, Дуванка, де місцевість була найменш заселеною в ті часи.

Кургани для розбійницьких ватаг служили місцем, звідки вони спостерігали за шляхами

та пересуванням купців, чумаків та інших осіб, які ставали здобиччю для них. Як зазначає М.Я. Арістов, деякі кургани в Харківській та Катеринославській губерніях в народі йменували *злодійками* (підкреслено автором), оскільки на них мешкали розбійники [12, с. 96].

Командир Української ландміліції генерал-майор Тараканов в листі до Військової колегії в жовтні 1735 р. згадував місцевість басейну річки Деркул, яка після булавінського повстання була «пустопорожня», й там знаходились пристанища розбійників: «... в которых, как пустых местах, проезжающих от тамошних в степях волочащихся, и в буераках кроющихся воров и разбойников многое грабительство и разорение чинится» [13, с. 821].

На річці Камишна (правий приток річки Півної), як зазначає архієпископ Філарет, мешкало населення, яке займалось розбоями. Про існування в середині XVIII ст. на річці Деркул на місці селища Городища розбійницьких притонів згадував архієпископ Філарет. У середині XIX ст. у слободі Городище ще були помітні залишки колишнього стану: «... круглий окоп з виходом на схід; навколо окопу - ями» [14, с. 389].

На річці Камишна знаходилась сл. Злодієвка (в теперішній час це село Нижньобараниківка Старобільського району Луганської області.), яка отримала назву саме за наявністю в цій місцевості розбійних станів [10, с. 629]. Також на річці Камишна була сл. Бараниківка (село Бараниківка Старобільського району Луганської області), поблизу якого була балка із назвою «Харцизька» [15, с. 588], що отримала назву, найвірогідніше, тому, що там був стан розбійників.

Землі у міжріччі Деркулу та Камишної колись належали донецьким козаками Обливецького козацького юрту, який у 1708 р. було знищено московськими каральними загонами В.В. Долгорукого, а козацьке населення стало вигнанцями. Можна припустити, що частина його могла залишитись у цій місцевості та бути «поза законом», оскільки царським наказом було заборонено відновляти там козацький городок. Завдяки віддаленості від населених пунктів та сприятливому географічному розташуванню місцевості, розбійні стани могли легко сховатись в балках, буераках та лугах міжріччя Деркулу, Камишної та Півної (лівий приток річки Деркул).

Розбійні стани, які існували у міжріччі Деркулу та Камишної, імовірно, спеціалізувались на викраденні коней із табунів Деркульського конезаводу та інших біловодських конезаводів, що

знаходились поруч. Крім того, вони могли займатись розбоями на «Волзькому» шляху, Казанському тракту, які проходили землями війська Донського та ін.

Як повідомляє В.І. Подов, від нападів розбійних ватаг страждали слов'яносербські гусарські поселенці, у зв'язку з цим останні вимушені були організовувати застави в урочищі Бугаєвські гори, Залізна балка та в інших місцях [16, с. 34]. Слід зазначити, що із Слов'яносербії було багато втікачів із гусарських полків, а також із тих, хто був задіяний на роботах по будівництву шанців та редутів на Бахмутсько-Слов'яносербській лінії у 1750-1760-х рр. Втікачі могли організовуватись у розбійницькі загоны або поповнювати вже існуючі та скоювати напади на гусарські поселення, які добре знали.

На території Слобожанщини та Слов'яносербії про активність розбійницьких загонів згадується в 1756, 1759-1760, 1771, 1776 рр., коли розглядались скарги щодо нападів на поміщицькі маєтки, господарства заможної козацької старшини, гусарські рангові дачі та ін. [17, с. 30, 35, 43-44].

Від розбійницьких степових ватаг страждало населення зимівників та хуторів запорозьких паланок, де козаки вели господарство, займались землеробством, бортництвом, рибним та звіриним промислом тощо. Так, у 1748 р. розбійницька ватага із семи чоловік на чолі з козаком Грицьком Тараном Джерелівського куреня, напала на запорожців, які доставляли продукти запорозьким депутатам до Бахмуту [18, с. 215].

Відслідкувати пересування степових розбійників було дуже важко. У документах Кошу Запорозької Січі справедливо зазначено, що: «...по многому числу шатаются и обнять по степам не возможно, коих і легулярние партії новосербские, малороссийские, компанейские и отсел всегдашние партії могут ли прекратить с великою силою и рачением» [19, с. 603].

Слід зауважити, що населення Слобідської України та запорозьких паланок страждало не лише від нападів харцизів або лугарів, але й також від кочовиків, які були у підданстві Російської імперії. Так, у 1747 році в Бахмутській фортеці проводилось розслідування розбійних нападів калмиків, які вони скоювали на дорогах біля Бахмуту на жителів слобідських козацьких полків [20, с. 428-430]. У середині XVIII ст. частина калмицьких улусів кочувала близько кордонів із запорозькими козаками та слобідськими козаками. Так, на карті 1768 р. були відмічені місця кочовищ калмиків у верхів'ях річки Міус [21], де

розміщувались застави Кальміуської паланки. А на Ландкарті 1730 р. кочовища калмицьких улусів були позначені в басейні річки Богучарка, де знаходились містечка Острогозького слобідського козацького полку [22, с. 10].

У другій половині XVIII ст. в Бахмуті та Торі періодично утворювались урядові слідчі комісії. Предметом розслідування цих комісій були конфлікти запорізьких та донських козаків; справи щодо розбійницьких ватаг харцизів та лугарів тощо.

Протягом 1747-1748 рр. в Бахмуті слідчою комісією розглядалась справа щодо скоєння розбійних нападів загонів, які очолювали Грицько Сенчук із Полтавського куреня, Клим Калга із Кисляківського куреня, Левко Білий із Самарської паланки та ін. [23, с. 1587-1590]. У цих ватагах було від десяти до тридцяти осіб. Вони нападали на чумаків, купців, зимовники Самарській та Кальміуській паланок, калмицькі стани, ногайські улуси на річках Берда та Молочні води та ін.

У XVIII ст. «зłodійські та розбійні партії» дошкуляли населенню прикордонних містечок. Доходило до того, що «ватаги зłodіїв» нападали на хутори, села й навіть на монастирі. Для розшуку злочинців іноді відряджувались козацькі та армійські команди, з якими «зłodійські та розбійницькі компанії» нерідко вступали у відкритий бій. Так, Бахмутський кінний козацький полк залучався для виконання доручень Бахмутської та Слов'яносербської слідчих комісій, які засідали в Бахмуті [24, с. 501], а також для переслідування козацьких ватаг, що промишляли розбоями в степу. 5 травня 1746 р. Кондратій Чорний під час допиту повідомив про те, що викрадений розбійницькими ватагами Грицька Сенчука та Кліма Калги табун коней відбила на річці Солона команда бахмутських козаків [23, с. 1588]. 19 травня 1794 р. для запобігання активним діям розбійних загонів у Донецькому та Бахмутському повітах Катеринославського намісництва було направлено Полтавський легкокінний полк: «... для припинення розбоїв, що чинились невідомими особами...» [25, с. 317].

У 1750-х рр. на землях південної частини Ізюмського та Острогозького слобідських козацьких полків та Самарської паланки промишляли ватаги на чолі з отаманами - ватажками Федором Кірасиром та Романом Халахурою, які займались викраденням коней із табунів приватних конезаводів, Донецько-Успенського Предтечинського монастиря, ногайських улусів. Учасники загонів Федора Кірасира та Романа Халахура не хтували пограбуванням і населення козацьких містечок та зимівників. Так, у травні 1750 р. вони вчинили

напад на Самарську паланку і вбили її полковника Миколу Сорочинського за те, що останній переслідував їх за скоєння злочинів: «... оные воры и разбойники, собрався паки в свою воровскую партию ... приехали в стоящую в товщи Самарской над рекою Самарчиком паланку ... за то его полковника перве подкололи, а потом из ружья пулею в смерть убили» [26, с. 470].

Справами учасників розбійницьких загонів ватажків Федора Кірасира та Романа Халахури у 1750-х рр. займалась слідча комісія, яка засідала в Торі (Торська слідча комісія), на чолі з полковником Українського ландміліцейського корпусу Андроном Карабшиним (Карабіним). У складі слідчої комісії були козацькі депутати від війська Запорозького, оскільки серед учасників розбійницьких загонів знаходились колишні запорожці.

У 1753 р. висновки слідчої комісії було направлено до Київської губернської канцелярії, яка перенаправила їх до Глухова для остаточного розгляду у Генеральній військовій канцелярії. 20 червня 1754 р. Генеральна військова канцелярія винесла рішення відносно справи «зłodійської» ватаги Федора Кірасира, яким засудила винних у злочинах та зобов'язала Кіш Запорозької Січі відшкодувати монастирю збитки, спричинені її учасниками - запорожцями [27, с. 270-275]. Матеріали Торської слідчої комісії направлялись для розгляду також до Київської духовної консисторії, оскільки ченців Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря було звинувачено у наданні прихистку учасникам загону Федора Кірасира та отримуванні від них викрадених коней та ін. Слідство відносно учасників загону Федора Кірасира здійснювалось аж до кінця 1750-х рр.

Генеральний військовий суд розглядав справу приховувачів викраденого майна «зłodійською» ватагою Кірасира на підставі правових документів, що складали «українське право». У своїх висновках він посилався на Литовський Статут 1588 р.: «По правам же малороссійским, книги Статута ...» [28, с. 326]. Судді Гетьманщини як джерело права використовували Статут Великого князівства Литовського в редакції 1588 року, а також правові збірники «Саксон» і «Порядок» [29, с. 68], які були частиною магдебурзького права.

Військо Запорозьке з козаками із «зłodійських» ватаг Кірасира та Халахури вчинило за звичаєвим правом («за військовим звичаєм»): «Виновних жестоко по обикновению вашему без отлагательства наказать ...» [30, с. 293].

Проте Генеральна військова канцелярія при прийнятті Екстракта за матеріалами слідства

про захоплення запорожцями Федором Кірасиром з товаришами коней з табуна Донецького від 20 червня 1754 р. керувалась положеннями Соборного Уложення 1649 р.

З метою запобігання утворенню розбійницьких ватаг із числа запорожців у 1756 році Кіш Запорозької Січі зобов'язав паланкових полковників, старшин та козаків слідкувати, щоб в запорозьких зимівниках не знаходили пристанище злочинці [31, с. 240]. Запорозька старшина розуміла, що у випадку виявлення таких «зłodійських» козаків у запорозьких землях Кіш Запорозької Січі повинен буде відшкодувати спричинені ними збитки.

Кіш Запорозької Січі намагався усіляко забезпечувати охорону торговим караванам купців та чумаків у причорноморських та приазовських степах не лише від нападу ногайців та кримських татар, але й від розбійницьких ватаг, які у запорозьких паланках облаштовували пристані та засідки. Для цього було запроваджено навіть порядок передачі ватажкам чумацьких та купецьких караванів запорозьких охоронних символів, зокрема, дерев'яних перначів та ін. [32, с. 571].

Висновки. Встановлено, що протягом XVIII ст. на теренах Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі для місцевого населення небезпека була не лише від ногайців, кримських татар та інших кочовиків, але й від озброєних «зłodійських» загонів, які в народі називали степовими розбійниками або харцизами чи лугарями. Виявлено, що склад розбійницьких ватаг був різноманітний. Це були козаки, які залишали козацьку службу й опинялись «поза законом», оскільки нехтували звичаєм козацького товариства, який забороняв грабування своїх товаришів. Учасниками «зłodійських» загонів ставали втікачі із поселених гусарських полків, Української ландміліції, військових гарнізонів та ін.

Розбійницькі пристані організовувались в місцях, де можна було сховатись від переслідувань, а також поблизу торгових шляхів. Про місця, де існували стани розбійників, залишились згадки в місцевій топоніміці - у географічних назвах курганів, буєраків, балок, ярів та ін. Завдяки матеріалам слідчих комісій, які засідали в Бахмуті та Торі, встановлено, що об'єктом нападу «зłodійських» загонів ставали чумаки, купці, козацькі зимівники, хутори та містечка тощо. Напади з боку харцизів та лугарів на ногайські улуси чи поселення кримських татар у мирний час, коли існувала заборона на це від запорозької старшини, необхідно розглядати як порушення звичаєвого права, що існувало у січовому товаристві у XVIII ст.

Визначено, що Генеральний військовий суд використовував Литовський Статут, а Кіш Запорозької Січі - звичаєве право до учасників розбійницьких загонів. Звернено увагу на те, що Кіш Запорозької Січі з метою упередження розбійницьких наїздів на каравани чумаків та купців, які пересувались причорноморським та приазовським степом, запровадив систему їх охорони. Такі каравани супроводжували запорожці, або їхнім ватажкам надавались охоронні символи.

Література

1. Письмо донского атамана Даниила Ефремова (26 июля 1743 г.). *Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков* : [в 2 т.]. Т. 2. Владимир : Типо-литогр. губер. правл., 1908. С. 1352-1358.
2. Путешествіе академика Гильденштедта / пер. с немецкаго М. Н. Салтыковой, с предисл. и с примеч. проф. Д.И. Багалея. *Харьковскій сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год*. Вып. 5, отд. 2. Харьков : Тип. губ. правл., 1891. С. 156-157.
3. Военно-топографическая карта Российской Империи 1846-1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта и П. А. Тучкова. Ряд XXVI. Лист 18.
4. Між конфронтацією та взаємодією : українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII - першій половині XX ст. / В. Брехуненко, В. Грибовський, Ю. Мицик та ін.; за ред. В. Брехуненка. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2018. С. 61-70.
5. Гостинцы (подарки) Запорожцев. *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива*. [в 3 ч.]. Ч. 3 : История Новой Сечи, т. е. четвертого и последнего Коша Запорожского Военного Ордена. / сост. А. Скальковским. Изд. 3-е, испр. и знач. умнож. Одесса : [Тип. А. Шульце], 1886. С. 296-299.
6. Реестр коликое число, по учинившомуся в происшедших между татарами и запор, козаками обидях (1749 г.). *Андреевский А. А. Матеріалы, касающіяся запорожцев, с 1715-1774 г. Записки императорскаго Одесскаго общества истории и древностей*. Т. 14. Одесса : Тип. А. Шульце, 1886. С. 496-504.
7. Дело по письму новаго Очаковскаго паши о причиненных Очаковским татарами обидях и в смертном убивстве (1753 г.). *Андреевский А. А. Матеріалы, касающіяся запорожцев, с 1715-1774 г. Записки императорскаго Одесскаго общества истории и*

древностей. Т. 14. Одесса : Тип. А. Шульце, 1886. С. 509.

8. Переписка с Крымским ханом о назначении следствия по татарским претензиям на запорожцев (1752 г.). *Андреевский А. А. Материалы, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 г. Записки императорского Одесского общества истории и древностей. Т. 14. Одесса* : Тип. А. Шульце, 1886. С. 510-520.

9. Высочайшая резолюция на Доклад генерал-майора Тараканова «О поселении Ландмилицких полков на линии» (21 марта 1732 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том VIII. 1728-1732. СПб.* : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 5997. С. 661-662.

10. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. Изд. Харьк. губерн. статист. комитета. Т. 1. Харьков : Тип. губ. правл., 1898. 1013 с.

11. Наказ Валуйского дворянства. *Сборник русского исторического общества. Том 68* : [Материалы Екатерининской законодательной комиссии] / печ. под набл. В. И. Сергеевича. СПб. : Тип. Н.А. Лебедева, 1889. С. 563-584.

12. Аристов Н. Я. Об историческом значении русских разбойничьих песен. Воронеж : Тип. Н.Д. Гольдштейн, 1875. 165 с.

13. Высочайшая резолюция на доклад Сената «О взыскании за самовольное завладение земель состоящих во владении Донского войска» (13 мая 1736 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том IX (1733-1736). СПб.* : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 6959. С. 817-823.

14. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. Изюмский, Купянский и Старобельский уезды ; Купянские и Старобельские округа военного поселения. Харьков : Универ. тип., 1858. 398 с.

15. Словник гідронімів України / ред. кол. : А. П. Непокупний, О. С. Стрижак (заст. голови), К. К. Цілуйко (голова); укладачі : І. М. Желзняк та ін. АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Українська ономастична комісія. К. : Наукова думка, 1979. 782 с.

16. Подов В. И. Славяносербия : очерки из истории заселения Донбасса в 18 в. : документы / Луганский региональный научно-исследовательский центр по проблемам истории Донбасса. Луганск : Globus, 1998. 119 с.

17. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве : путеводитель / под ред. : А. В. Бондаревского и др. Архивное управление УССР, ЦГИА УССР. К., 1958. 348 с.

18. Наказ Коша полковникам Самарської паданки Андрію Шраму та Кальміуської паданки Григорію Якимову про розшук і затримання злочинців, які

пограбували козаків, що везли харчі депутатам від Запорожжя в Бахмут (7 червня 1748 р., № 199). *Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Том 2* / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2000. С. 215.

19. Промеморія із Войскової Войска Запорожского Низового канцелярії в учрежденную Пограничную в городе Архангелском с поляками коммисью (листопад, 1757 р., № 341). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734-1775. Том 2* / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2000. С. 602-603.

20. О разследовании относительно грабежей калмыками жителей слободских полков на дороге, лежащей в Бахмуте, близ уроч. «Саур-Могила» и Глухих боераков и о принятии мер к прекращению таких грабежей (22 января 1747 г., № 425). *Акты, относящиеся к истории Войска Донского Т. 2. Ч. 2* / собр. А. А. Лишиным ; под ред. [и с предисл.] А. А. Карсеева и Х. И. Попова. Новочеркасск : Тип. А. А. Карсеева, 1894. С. 428-431.

21. Карта лежащим местам около крепости святого Димитрия Ростовского с показанием Российской империи границ. Планы крепостей Северо-Восточного Приазовья А.И. Ригельмана, 1768 г.

22. Ландкарта слободских полков, Бахмутской провинции и Воронежской губернии 1730 г. *Парамонов А. Ф. Карты и планы города Харькова XVIII-XX вв.* Харьков : Фолио, 2020. С. 10. [Электронный ресурс]. Сайт : «Видавництво Фоліо». URL : <http://surl.li/mpqkd>.

23. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Т. 2. Владимир : Типо-литогр. губерн. правл., 1908. С. 1585-1629.

24. Промеморія Слов'яносербської комісії Кошеві про розшук втікачів Івана Котова та Якова Костічева - кріпаків кріґсцалмейстера Івана Челіщева (31 травня 1758 р., № 225). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734-1775. Том 3* / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін.; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін.; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2003. С. 500-501.

25. Рапорт А. В. Суворова П.А. Румянцеву об укомплектовании, расположении и использовании

войск и о мерах, принятых на случай войны с Турцией (19 мая 1794 г., № 188). *А.В. Суворов. Том 3 (1791-1798)* / Гл. архивное упр. МВД СССР, Центральный гос. военно-ист. арх., Ин-т истории Акад. наук Союза ССР ; под ред. [и с введ.] полковника Г. П. Мещерякова ; [сост. З. М. Новикова]. М. : Военное изд-во, 1952. С. 316-319.

26. Доношення писаря Петра Чернявського к М. И. Леонтьеву от 30 мая 1750 г. *Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 г. Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 14. Одесса : Гор. тип. 1886. С. 470-471.

27. Екстракт, складений в Генеральній військовій канцелярії, за матеріалами слідства про захоплення запорожцями Федором Кірасиром з товаришами коней з табуна Донецького (20 червня 1754 р.). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734-1775*. Том 4 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін.; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКА України ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; Археограф. комісія. К., 2006. С. 271-277.

28. Ордер гетьмана Кирила Розумовського Кошеві про наслідки розгляду в Генеральному військовому суді справи ... (16 вересня 1757 р.). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734-1775*. Том 4 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін.; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін.; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКА України ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; Археограф. комісія. К., 2006. С. 325-328.

29. Беніцький А. С. Історія розвитку кримінального законодавства щодо причетності до злочину на території України : [монограф.] / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : СПД Резников В.С., 2013. 340 с.

30. Повідомлення Коша представникові гетьмана в Запоріжжі Василеві Зарудному ... (13 грудня 1754 р.). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734-1775*. Том 4 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін.; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін.; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКА України ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; Археограф. комісія. К., 2006. С. 289-293.

31. Наказ Коша полковникам Війська Запорозького про складання іменних списків козаків та наймитів ... (1 вересня 1756 р.). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734-1775*. Том 5 : *Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року* / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2008. С. 239-242.

32. Беніцький А.С. Розвиток митної справи на Півдні України у XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 569-572.

Беніцький А.С.,
orcid.org/0000-0002-9505-4495
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри професійних та спеціальних
дисциплін Херсонського факультету Одеського
державного університету внутрішніх справ